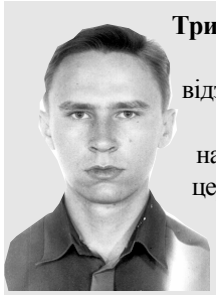

Тригуб Олександр Петрович, аспірант НаУКМА. 1975 р.н. Закінчив з відзнакою історичний факультет МДПІ у 1998 р. Основний напрямок наукових досліджень – історія релігії і церкви. Тема кандидатської дисертації «Історія Херсонської єпархії (1775 - 1918 рр.)».

УДК 940 (477.72)

Тригуб О.П.

Головні напрями діяльності Херсонської єпархії (1775-1918 рр.)

За останнє десятиліття в Українській державі все більше дослідників почали звертатися до минулого православної церкви, її діяльності та історії її окремих ланок: церков, монастирів, церковних шкіл, керівних установ (консисторій, духовних правлінь та ін.). Це пов'язано не тільки з політичними змінами в країні, а й з духовним відродженням, поверненням в лоно православної віри, зверненням до української духовної традиції.

У даній статті автор ставить завдання: розкрити головні напрями діяльності Херсонської єпархії, проаналізувати те позитивне та негативне, що мала православна церква півдня України до більшовицького перевороту 1917 року та узагальнити відомості, які подаються не тільки в друкованих, а й архівних джерелах. Напрям дослідження викликаний тим, що немає ще праці, яка б у достатній мірі висвітлювала розвиток православ'я та його діяльність на півдні України, не дивлячись на те, що у XIX – на поч. XX ст. з'являються деякі праці, які ставлять своєю метою розкрити дане питання. Насамперед, це окремі праці краєзнавців та церковних істориків М.М.Мурзакевича, архієпископа Гариїла, Ф.Миляновського та інших [1], в яких вони намагалися висвітлити деякі аспекти історії Херсонської єпархії вказаного періоду, але враховуючи те, що ці автори дають односторонню (позитивну) оцінку її діяльності, тому автор і поставив перед собою завдання здійснити більш критичний підхід до цього питання.

Здавна російські царі у здійсненні своєї політики шукали підтримки у сильної православної церкви, одночасно побоюючись її надмірного посилення. Поступово церква та держава злилися в єдине ціле, де перша існувала на кошти другої і стала виконувати, крім духовно-релігійних, багато державних функцій.

Вище духовне керівництво Російської православної церкви указом Петра I зосередилося у Святішому Синоді. Його діяльність регулювалося Духовним Регламентом. Синод наглядав за чистотою вчення і правильністю богослужіння, протидіяв єресям і розколу, здійснював цензуру духовних книг, обирав архієреїв, керував духовними учбовими закладами і духовенством, виносив остаточні рішення у суперечливих справах про шлюби та їх розрив, причисляв до лику святих [2].

Управління Російською церквою здійснювалося таким чином:

У 1775 році, разом із заснуванням Херсонської єпархії, було створено Духовну консисторію і на чолі її призначено архієпископа. Єпархіальна консисторія керувала і чинила духовний суд в єпархії, грунтуючись на Законі Божому, викладеному у Святому Писанні, канонах Святих Апостолів, правилах Вселенських соборів, Духовному Регламенті і наступних за ним указів і постановах Святішого Синоду, діючих у державі узаконеннях [3].

Єпархіальне керівництво повинно було слідкувати за чистотою віри служителів культу і прихожан, не допускати переходу православного християнина в іншу віру, рецензувати проповіді священнослужителів, заохочувати приходське духовенство, створювати й підтримувати початкові училища, які навчали дітей грамоті, молитвам й основам катехізису. Єпархіальний архієрей отримував інформацію про розкольників, сектантів, тих, хто ухиляється від сповіді і Святого причастя. Переконуючи їх і напоумлюючи повернутися до свого християнського обов'язку, архієрей на свій погляд міг призначити для тих, хто помиляється, свого роду покарання – єпитимію. Також він вирішував питання рукопокладення у сан священнослужителів.

Як і Синод, єпархіальний архієрей міг безпосередньо брати участь у справах консисторії, призупиняти її рішення і розпорядження, вносити свої пропозиції і т.д. Але за межі єпархії влада архієрея не розповсюджувалася. Сама ж духовна консисторія обиралася з архімандритів, ігуменів, ієромонахів, протоієреїв, ієреїв, які заслуговували довіри внаслідок своєї освіченості, досвідченості та чесності. Відносини з Синодом консисторія підтримувала через єпархіального архієрея чи обер-прокурора.

Важливим і одним з головних завдань консисторії на території єпархії було вирішення судових справ. Церковне судочинство складалося з трьох ступенів відповідно до тяжкості вчинків та злочинів: суд і рада благочинного; суд консисторії і єпархіального архієрея; Святіший Синод.

Церковному суду підлягали духовні особи з посадових вчинків та злочинів, за обопільними суперечками про користування рухомою та нерухомою церковною власністю, за скаргами про порушення зобов'язань, в тому числі і за сплату боргів [4].

Разом з духовними, церковному суду підлягали світські особи за справами про незаконні шлюби, про припинення і розрив шлюбів, за так званими "злочинами проти моралі" (замах на самогубство, вбивство за необа-

чністю, ненадання допомоги тому, хто гинув, клятвопорушення і т.д.) [5].

Духовний суд мав свої покарання загального і особливого характеру. Загальні покарання включали умовляння, єпитимію (тимчасове позбавлення таїнства причастя, прийняття присяги), відлучення (заборона входу до церкви), анафему (прилюдне оголошення про позбавлення особи права спілкування з церквою). Особливі покарання використовувалися тільки до духовних осіб. Вони включали в себе позбавлення сану (як з передачею особи кримінальному суду, так і без неї), тимчасову заборону проводити богослужіння, ув'язнення у монастирі, звільнення [6].

В 1775 році також було засноване духовне правління Херсонське і Слов'янське. Свою діяльність правління здійснювало в кордонах Херсонської єпархії. Воно на місці виконувало всі укази і рішення Синоду й Духовної консисторії, щорічно збирало формулярні списки про священнослужбовців церков Херсонської єпархії, відомості про надходження та витрати церковних сум, проводило слідство за дорученням консисторії про поведінку служителів культу та інше.

Штат духовного правління складався з 13 членів:

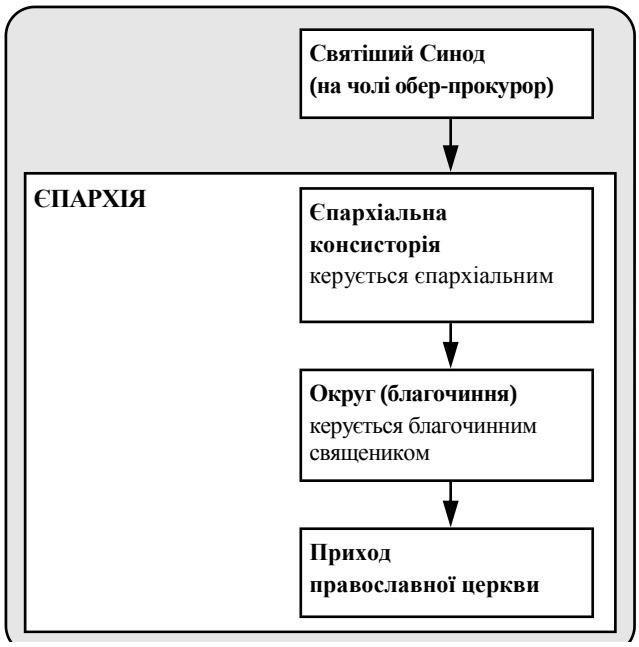

протоієреїв, секретаря (колезького радника), чотирьох столоначальників (колезьких асесорів), трьох реєстраторів, колезьких секретарів та архіваріуса.

Одним із головних завдань Духовного правління в кінці XVIII століття було розподілення священнослужбовців по слободах на робочі місця (треба відмітити, що священиків катастрофічно не вистачало). Гостроти даній проблемі додавало те, що багато священиків не бажало їхати в глибинку на священицькі посади, обґрунтовуючи свої відмови рапортами про погане здоров'я, сімейні проблеми і таке інше. Це приводило до того, що доводилося знімати служителів церкви з Чорноморського флоту, який знаходився у Херсоні, і відправляти у новозбудовані церкви губернії [7].

Другою проблемою кадрів був низький освітній рівень священнослужбовців на той час: серед них часто зустрічалися люди, які погано володіли читанням та співом. Це призвело до видачі у 1784 році Катериною II указу, щоб "бажаючі поступити в церковнослужбовці старалися по книгам справно, ясно і зрозуміло читати, співати за нотами й справно писати" [8]. Підвищенню освітнього рівня сприяло також видання указу Синоду від 12 листопада 1787 року про надання переваги священнослужителям, "які вправляються у науці, щоб вчені протопопи, священики і диякони перед невченими всюди мали перевагу" [9]. Не дивлячись на таку активну роботу з підвищення освітнього рівня священнослужителів краю, в 1860 році серед усіх священнослужбовців Херсонської єпархії було 26 осіб, які закінчили академічний курс, а семінарський – 462 особи [10].

На початку 90-х років XVIII століття роботи Духовному правлінню додалося у зв'язку з розглядом справ про скарги на священнослужбовців губернських сіл. Це було результатом некритичного підходу до прийому священиків на вакантні місця в ранній період діяльності єпархії, а також слабкий контроль за ними з боку єпархіального керівництва, що привело до частих випадків пияцтва та прелюбодіяння серед сільських священиків [11].

На початку XIX століття боротьба з правопорушеннями посилилася, збільшилася кількість випадків позбавлення духовного звання за "непристойну поведінку". Цьому сприяла політика Павла I (1796-1801 рр.) по викоріненню недобросовісного ставлення до роботи та своїх обов'язків, [12] а також практика доносів між сослуживцями про неточності і промашки в службі, недозволену поведінку тощо.

Що стосується приходів єпархії, то тут священнослужбовці повинні були виконувати свої священицькі обов'язки. Крім того, настоятелі мусили слідкувати за своїм приходом та прихожанами на предмет існування розкольничих сект, відступників від православ'я і таке інше. В обов'язки священиків єпархії також вмінялося написання церковно-приходських літописів. Програма їх складання передбачала такі пункти: адміністративне та географічне положення приходу, послідовні зміни в ньому, скорочення та розширення його; історія населення приходу і його економічний розвиток; розумовий та релігійно-моральний стан прихожан в зазначений період часу; приходська церква; зміни у складі священно- і церковнослужбовців від заснування церкви; виникнення і діяльність церковно-приходських закладів. Передбачалося робити нотатки геологічні, кліматичні, а також відносно рослинності і тваринності; вести спостереження за населенням приходу і його економічним становищем; характеризувати сьогоднішнє становище приходської церкви, священно- і церковнослужбовців, церковно-приходських закладів, дбати про високу моральність

сімейно-шлюбних відносин.

Додатками до літопису повинні бути таблиці населення приходу і його економічного стану; детальна карта приходу з позначенням гір, балок, шляхів, землі і будівель; план церкви, огорожі, дзвіниці і церковно-приходських шкіл; вигляд церкви: з заходу, боковий та зі сходу; колекція мінералів, насіння, рідкісних книжок, ікон та картин, археологічних рідкостей і т.д. [13].

З середини XIX століття багато священнослужбовців єпархії, які мали добру освіту, крім виконання своїх прямих обов'язків, займалися викладанням Закону Божого в міністерських та приватних учбових закладах, складанням повчань простому народу і навчанням грамоті поселенських дітей у сільських школах. В цих школах навчалося в 1859 році близько 2 тисяч хлопчиків та дівчаток.

На початку XX століття на території Херсонської єпархії існувало чотири типи церковних учбових закладів для початкової та "продовженої" освіти: школи грамоти, церковно-приходські однокласні та двокласні, "другокласні" вчительські і недільні школи при церквах. Школи підпорядковувалися Херсонській єпархіальній раді, яка мала ряд відділень в градоначальствах Миколаївському та Одеському, повітових містах. Членами відділень були священнослужбовці храмів округу, директори гімназій, училищ, опікуни – шановані люди, почесні громадяни і т.д.

Церковні школи грамоти являли собою одно-, дворічні учбові заклади початкової освіти. Спочатку вони знаходилися у віданні різних відомств та приватних осіб, і лише в 1891 році передані Синоду. Навчання в школах грамоти велося з чотирьох головних предметів: Закону Божого, читання, письма та арифметики. Як правило, плата за навчання в них не бралася. Яскравим прикладом такої школи була Миколаївська при Різдво-Богородичній єдиновірчій церкві, що була відкрита в 1888 році і утримувалася коштом церковно-приходського піклування, заснованого при даному храмі. Щорічно тут навчалося близько 20 чоловік.

Але на початку XX ст. школи грамоти почали втрачати своє значення. Якщо в 1905 році на території Херсонської губернії їх налічувалося 231: 225 – у всіх 6 повітах, 2 – в Миколаївському і 4 – в Одеському градоначальствах, то до 1909 році залишилася лише 31 школа: 28 – в 6 повітах і 3 – в Одесі; в 1910 році – всього 11: 10 – в чотирьох повітах і 1 – в Одесі. Кількість учнів у 1906-1910 рр. знизилася з 9 345 чол. до 454 чол. [14]. Втрата їх популярності, можливо, пов'язана з низьким рівнем пропонованої освіти і перетворенням шкіл грамоти в однокласні та двокласні церковно-приходські, які давали більш якісні знання.

Для забезпечення шкіл грамоти вчителями в 1895 році почали створюватися "другокласні" вчительські школи (положення про них вийшло 1 квітня 1902 року) з трирічним строком навчання. Школи відкривалися з дозволу училищної ради при синоді і утримувалися їх коштом. До них приймали підлітків православного віросповідання з освітою в обсязі однокласної церковно-приходської і початкової школи. До "другокласних" вчительських шкіл прикріплювалися однокласні церковно-приходські, в яких майбутні вчителі проводили свої перші уроки. Якщо в XIX – на початку XX століття такі школи ще зберігали свою популярність, і в 1905 році на території губернії було 5 шкіл, то в 1911 році їх стало всього 3: в Олександрійському, Тираспольському та Херсонському повітах. Це безпосередньо було пов'язано із закриттям шкіл грамоти, на які й працювали "другокласні" вчительські школи.

Найбільш популярним навчальним закладом в Російській імперії, і зокрема в Херсонській губернії, були церковно-приходські школи, які стали розвиватися після шкільної реформи 1804 року. В 1884 році з'явилися "Правила про церковно-приходські школи", за якими створювалися як однокласні (дворічні), так і двокласні (чотирирічні) церковно-приходські школи. На початку XX століття вони стали відповідно три- та п'ятирічними.

Навчання в школах проводили священики, диякони і дячки, вчителі, які закінчили, головним чином, церковно-вчительські школи і єпархіальні училища, також наставниці. Священнослужбовці мали освіту в межах духовної семінарії різного рівня.

В церковно-приходських школах викладали цілий ряд предметів: Закон Божий, читання та письмо церковнослов'янське і російське, арифметику, креслення і російську мову з чистописанням. В двокласних також давалися відомості з географії з історією та природничих наук. Але цими предметами навчання в школі не обмежувалося. За даними статистичного комітету Херсонської губернії по народній освіті, в 1910 році з 243 церковно-приходських шкіл, які подали відомості, в 238 викладався ряд необов'язкових предметів: співи та церковний хор (206), рукоділля (67), гімнастика (16), бджільництво, садівництво та городництво (8), столярне, слюсарне, палітурне і ткацьке ремесло (7). За кількістю шкіл, які викладали необов'язкові предмети, церковно-приходські займали перше місце, а за числом учнів – друге місце після міністерських (слід зауважити, що не всі церковно-приходські школи, на відміну від міністерських, подавали відомості про своє існування, діяльність та кількість учнів, тому їх статистичне число набагато занижене). Чисельність церковно-приходських шкіл невпинно зростала на протязі XIX – поч. XX ст. (до 1915 року). Якщо в 1905 році в Херсонській губернії налічувалося 378 однокласних і 16 двокласних, то в 1909 році – 536 і 14, а 1910 році – відповідно 547 і 13 шкіл.

Треба відмітити, що, не дивлячись на широку популяризацію думки про безкоштовність церковної освіти, з 12 церковно-приходських шкіл Миколаєва лише 5 плати за навчання не брали, в останніх же вона складала від 30 до 50 копійок у місяць.

Насамкінець хотілося б розглянути ще один тип шкіл – недільних, які грали величезну роль у справі народної

освіти усіх вікових верств населення різних станів і які сприяли ліквідації неписьменності людей старшого покоління. Так, недільна школа при Богородичній Всіх Скорботних Радості (Ново-Купецькій) церкві була заснована відділенням Херсонської єпархіальної училищної ради 24 жовтня 1893 року і знаходилася у безпосередньому керуванні благочинного церков м.Миколаєва. Вона призначалася для осіб чоловічої та жіночої статі, без різниці віку, який коливався між 10 і 60 роками. На початку XX століття кількість учнів перевищувала 200 чоловік, більшість з яких були міщани та селяни.

Треба зазначити, що розповсюдження церковної освіти особливо розгорнулося в середині XIX століття, саме з цього часу поширилися по всій губернії церковно-приходські школи та школи грамоти. На початку 1862 року при церквах Херсонської єпархії було відкрито 286 шкіл, в яких навчався 4731 хлопчик та 551 дівчинка [15], а лише до 1 квітня того ж року їх кількість зросла до 402, в яких навчалося 8098 хлопчиків та 1862 дівчини [16]. І на протязі другої половини XIX століття їх кількість невпинно зростала. Цьому сприяла політика церковної влади щодо розповсюдження грамотності серед населення: "Свята справа розповсюджувати грамотність серед простого народу... Діячі є і готові працювати" [17].

Особливу увагу єпархіальне керівництво приділяло вихованню своїх наступників. Це завдання виконували духовні училища та семінарії. Першим закладом в єпархії такого типу було духовне училище (пізніше перетворене в знамениту на Україні семінарію) у Полтаві, основи її там і залишилися, а сам заклад, як єпархіальна одиниця, був переведений до Новомиргорода, а потім у Катеринослав (1804). Заслуга заснування цього закладу належить першому архієпископу Євгенію та його наступнику Никифору Феотокі. На протязі останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття по єпархії швидко з'являються приходські училища: в Овідіополі (1.08.1813), Григоріополі (11.03.1816), Дубосарах (11.03.1821), Одесі (30.03.1834), Бериславі (9.04.1841), Нікополі (10.03.1810 (30 січня 1836 року перетворене в матроське), с.Алфьорово (1.01.1837), с.Божедаровці (15.03.1839), Таганрозі (1.08.1810; 6.12.1841) та багато інших [18]. Крім Катеринославської, про яку згадувалося вище, в 1838 році була заснована семінарія в Одесі, яка працює і сьогодні (її сьогоднішній ректор О.М.Кравченко – протоієрей м.Одеси, відомий в Україні богослов та дослідник історії Одеської єпархії, автор декількох монографій та більше 4 десятків статей).

Все викладене вище дає змогу зробити висновок, що церковна народна освіта продовжувала грати велику роль, і на початку XX століття кількість шкіл, які належали духовному відомству, складала 34,5 %, або 1/3 від загальної кількості шкіл Херсонської губернії. За кількістю шкіл церковно-приходські займали перше місце в губернії, а за кількістю учнів – друге після міністерських. Церковні учбові заклади давали порівняно міцні знання і сприяли підвищенню освітнього рівня населення.

Значну увагу в Росії, і Херсонській єпархії зокрема, приділяли боротьбі з розкольниками та сектантами, в зв'язку з їх великим скупченням в південних регіонах. Церковні та державні закони переслідували розкольників та сектантів. Так, скопці, наприклад, несли карну відповідальність. На відміну від кінця XVIII – початку XIX століття, коли сектантів сам уряд запрошував селитися на нових територіях, з 1817 року розкольничий рух піддавався все більш активному переслідуванню з боку уряду у зв'язку з тим, що в Перший таємний державний комітет у справах сектантства і розколу, створений Олександром I у цьому ж році в С.-Петербурзі, був введений Московський архієрей Філарет. Іновірців стали переслідувати слідством, дізнанням та судами. Міська поліція активізувалася, виявляючи серед мешканців старообрядців. Микола I, прийшовши до влади, зовсім не терпів відмови від військової повинності, яка розповсюджувалася серед розкольників, а також опозиції до церкви, тому вирішив вжити до них суворих заходів. 25 червня 1831 року у Москві створюється "Таємний дорадчий комітет у справах розкольничих та сектантських". Такі ж комітети сформувалися і в інших губерніях Росії, а також і в Херсонській єпархії. Але, виходячи з архівних документів, активна кампанія проти "старообрядців, скопців та прихильників єресі" почалася на підставі таємних розпоряджень ще задовго до створення комітетів. З січня по серпень 1831 року в Миколаєві за допомогою міської поліції та церкви "Комісією у справі скопців та розкольників" було виявлено ряд сект скопців, в які входили широкі верстви мешканців, починаючи з майстрових і до молодших офіцерів флоту. У листі міської поліції настоятелю Миколаївського Адміралтейського собору від 30 травня 1831 року говорилося, що створена комісія виявила і веде слідство "по секті скопців, яка в нічний час вела старообрядницькі дії" і приваблювала на свій бік православне населення міста. Комісія просила священнослужбовців Адміралтейського і Різдво-Богородицького соборів, а також Кладбищенської Всіх Святих церкви "допомогти у виявленні духу старообрядництва, у вихованні в них справжньої віри і викорінення єресі" [19].

Таку політику по відношенню до старообрядців Микола I вів на протязі всього царствування. Керуючись ст. 73 Кримінального Уложення, їх відправляли на каторгу, на Закавказзя або в район бойових дій, саджали в тюрми і навіть розстрілювали на території всієї імперії. З Херсонської губернії висилка старообрядців на Кавказ почалася з другої половини XIX століття.

У відповідності з 186 та 196 статтями Уложення про покарання, винними у розповсюдженні лжевчень та привертання до них осіб православного сповідання визнавалися штундисти. Крім того, на них не розповсюджувалися права та пільги, надані розкольникам Законом від 3 травня 1883 року [20]. Циркуляри

Міністра внутрішніх справ та обер-прокурора Синоду постійно нагадували миколаївським градоначальникам та священнослужителям про шкідливість штундизму не тільки в релігійному, а й в політичному плані [21]. Для боротьби зі штундизмом та з іншими розкольничими сектами 26 серпня 1880 року в Одесі було створене Братство Святого апостола Андрія. Свою мету братство бачило "в кордонах Херсонської єпархії сукупними силами духовенства її в союзі з кращими людьми з мирян, вживати всіх можливих заходів для підтримки і розповсюдження в народі здорового православно-християнського вчення й протидіяти всякого роду помилкам, які перекручують вчення Св. православної церкви для шкоди її та держави" [22].

Така політика самодержавства по відношенню до інаковіруючих яскраво показує практично будь-яку відсутність свободи віросповідання, використання православної церкви у своїх політичних та економічних інтересах. І не дивлячись на те, що на південних окраїнах імперії люди мали більші вільності, з кінця XVIII століття повільно та неухильно, при підтримці поліції та церкви, самодержавство на протязі XIX ст. духовно підкорило собі населення півдня Росії, що привело його до єдиної віри і не допускало при цьому ніяких відступів.

Таким чином, ми бачимо, що головними напрямами діяльності Херсонської єпархії та її найменших одиниць – церков, були:

- виконання державних функцій: проголошення указів і маніфестів царського уряду та висвітлення його внутрішньої і зовнішньої політики, виконання ролі установи запису актів громадянського стану та вирішення цих справ на рівні суду (шлюби, їх розрив, питання про дітей та інше), виконання ролі статистів та наглядачів за станом приходів, здійснювали фактичний перепис населення приходів;
- боротьба з сектантством та розколом у єпархії, проведення над ними судових справ, а також можливе повернення їх до православної віри;
- вирішення завдання розповсюдження грамотності серед прихожан, підвищення їх моральних норм та розумових здібностей, збільшення кількості церковно-приходських навчальних закладів у єпархії;
- церковна функція полягала у поширенні православної віри у вигляді побудови нових храмів, монастирів і т.д.;
- і нарешті, безпосередньо священнослужбовці, виконували свої прямі обов'язки та головні завдання єпархії – здійснення священних служб та таїнств для населення, підвищуючи моральний, виховний та духовний клімат у суспільстві.

Література.

1. Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края. – Одесса, Тип. Алексомати, 1874. – 6 с.; Його ж. Епархиальные архиереи Новороссийского края. // Записки Одесского общ-ва истории и древностей. – 1875. – Т. 9. – С. 297-302; Його ж. Одесский Архангело-Михайловский девичий училищный монастырь. // Новороссийский календарь на 1845 год. – Одесса, Городская типография, 1844. – С. 357-364; Його ж. Сведения о некоторых православных монастырях епархии Херсонской и Кишиневской // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т. 2. – Отд. 1. – С. 302-329; Його ж. Материалы для истории Новороссийской иерархии, б/г. (Отдельный оттиск из "Херсонских епархиальных ведомостей" за 1879 г. № 173); Його ж. Материалы для истории Новороссийской православной иерархии // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1875. – Т. 9. – С. 283-296; Отрывок повествования о Новороссийском крае // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1853. – Т. 3. – С. 79-129; Його ж. Продолжение очерка Новороссийского края с 1787 по 1837 год. // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. 5. – С. 420-490; Його ж. Сочинения. – Ч. 2. – Отд. 1. – М., 1854; Його ж. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т. 2. – Отд. 1. – С. 140-210; Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т. 2. – Отд. 1. – С. 330-356; Миляновский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. – Одесса, Типография Е.И.Фесенко, 1902; Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. Биографии с приложением портретов, выполненных фототипией. – Одесса, Тип. Е.И.Фесенко, 1894. – 184 с.; Пятидесятилетний юбилей служения в сане высокопреосвященного Иустина Архиепископа Херсонского и Одесского. – Одесса, 1903; Серафимов С. Воспоминания о преосвященном Гавриириле, первом (в Одессе) архиепископе Херсонском и Таврическом. – Одесса, 1859; Серафимов С. Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический. // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. 5. – С. 919-953; Серафимов С. Некролог: Иннокентий, епископ Екатеринославский. // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1872. – Т. 8. – С. 352-434 та інші.
2. Обозрение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству. – СПб, Синодальная типография, 1900. – С. 91.
3. Устав духовных консисторий. – СПб, Синодальная типография, 1903. – С. 2.
4. Ibid. – С. 148.
5. Горчаков М.И. Церковное право. – СПб, Типо-литография Бусселя, 1892. – С. 258. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 168, оп. 1, спр. 1, арк. 65, 41, 60, 73; спр. 435, арк. 57; спр. 446, арк. 3, 4; спр. 21, арк. 9, 31; спр. 6а, 4-5.
6. Горчаков М.И. Церковное право. – С. 261.
7. Тригуб А.П. Создание и деятельность Херсонской епархии (1775-1860) // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.": У 2 т. – Т. 2. "Історія і культура". – Миколаїв, 1997. – С. 100-101.
8. ДАХО, ф. 207, оп.1, спр. 50, арк. 1.
9. Ibid., спр. 109, арк. 1.
10. Общие сведения о Херсонской епархии // Херсонские епархиальные ведомости. – 1860. – № 1. – С. 4.
11. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 80, 115, 161, 172, 195 та інші.
12. Ibid., спр.322, арк. 2; спр. 269.
13. Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1889. – № 16. – 15 августа. – С. 493-505.
14. Тут і надалі статистичні дані даються за підрахунками автора, базуючись на таких джерелах: Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии в 1911 г. – Херсон, 1912; Краткий обзор народного образования в Херсонской губернии в 1906, 1907, 1908, 1909 гг. – Херсон, 1910; Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде, собранные членом херсонских уездных училищного совета и земской управы Герценштейном (1865-1874). – Херсон, 1874; Адрес-календарь и справочная книжка города Николаева на 1900 год. – Николаев, 1899; Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. – Ч. 1. – Херсон, 1911; Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. – Херсон, 1913; Народное образование в Херсонской губернии в 1910 год. – Херсон, 1912.
15. Херсонские епархиальные ведомости. – Одесса, 1862. – № 2. – 15 января. – С. 13-27.
16. Ibid. – № 8. – 15 апреля. – С. 79.
17. Ibid. – № 2. – 15 января. – С. 26.
18. Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае // ЗООИД. – Одесса. – Т. 2. – 1848. – С. 330-356.
19. Тригуб А.П. Раскольничество в Николаеве (XIX век). // Великий історик, державний діяч, патріот України. Тези і матеріали доповідей і повідомлень Другої Миколаївської обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю з дня народження М.С.Грушевського. – Миколаїв,1996. – С. 88.

20. ДАМО, ф. 231, оп. 1, спр. 1624, арк. 17.
21. ДАМО, ф. 479, оп. 1, спр. 207, арк. 1.
22. Общий исторический очерк деятельности Одесского Свято-Андреевского братства за истекшее в 1905 году 25-летие Его Существования с более подробными сведениями за последний 1905 год. – Одесса, Славянская типография, 1906. – С. 1.